

ԳՐԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՆՐԱՅԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

ՏԱՍՆԵՒՉՈՐՍԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1909

№ 4

ԱՊՐԻԼ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ԷԼԻՔՏՐՈՒՄԻ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱԳԱՆԿԱՆՈՒ. ՊՕԼԻՑ ?
1909

ՀԱՅԵՐԸ ՌՈՒՍԻԱՅՈՒՄ *)

Ը.

Նախընթաց դուռններից տեսանք, որ հայերը արդէն IX-րդ դարից—սփիւնքն ռուս ժողովրդի պատմական ասպարիդի վրայ ոտք դնելու առաջին օրից—սկսում են ծանօթանալ ռուսների հետ և սակաւ առ սակաւ մուտք գործել Ռուսիայի սահմանները: Հայ վաճառականը, հայ ղինուորը, հայ բժիշկը—այդ առաջին հայերը Ռուսիայում—ճանապարհ են հարթում իսկական հայ գաղթականներին, որոնք XI-րդ դարից սկսած, մեծ խմբերով թողնում են իրանց հայրենիքը և դիմում են Կովկաս, Բիւղանդիօն, Ղրիմ, Լեհաստան, Գալիցիա և այլն: Այսպիսով գաղթական հայերը հաստատուում են Ռուսիայի սահմանակից երկրներում, որտեղից՝ նախ զանազան յարաբերութիւնների մէջ են մտնում ռուսների հետ, սպա և անցնում են Ռուսիայի քաղաքները: Այդ պատճառով էլ XIII-րդ դարուց մինչև XV-րդ դարի վերջը ռուս-հայկական յարաբերութիւնների պատմութիւնը իսկապէս ասած վերոյիշեալ վայրերի գաղթական հայերի և ռուսերի միջև եղած յարաբերութիւնների պատմութիւնն է:

Հայ գաղութների թէ՛ հին և թէ՛ նոր պատմաբանները միաբերան վկայում են, որ XI-րդ դարուց սկսած հայ գաղթականութեան հոսանքը առանձնապէս ուժեղանում է XIII-րդ դարում, երբ իրանց հայրենիքում հայերը ենթարկուած էին բարբարոս ազգերի մահաբեր հալածանքների, իսկ նոր բնակավայրերում, ընդհակառակը, ցանկալի հիւր էին և արտօնութիւններ ու հովանաւորութիւն էին գտնում:

Յիշենք այդ գաղութներից մի քանիսը, որոնք Ռուսիայի հետ անշուշտ մշտական յարաբերութիւնների մէջ էին:

*) «Լուսնայ» 1909 № 3.

Այսպէս Գալիցիայի հայ գաղթականների մասին ասուում է¹⁾, որ նրանց հրաւիրել է իշխան Լևոն Դանիլովիչ 1280 թուին։ Նրանք եկել ընակուել են Լեմբերգ քաղաքում։ «Հայք այստեղ սեպհական վարչութեան (magistrat) մը տակ էին և այնչափ շատ, որ Գասիիր Գ. մեծն յամին 1367 իրենց երկրորդ եպիսկոպոսին, Գրիգոր մեծին, իշխանութիւն շնորհեց, որ իւր արժուն Լեմպէրկ փոխադրէ։ Յետոյ 1379-ին հայք հոս նաև մեծամեծ արտօնութիւններ լնդունեցան»։

Կամենեցում հայերը ընակուեցին նախ XI-րդ դարում²⁾։ Իսկ երկրորդ անգամ հայերը գալիս են վերոյիշեալ 1280 թուին՝ թաթարների հետ միասին, օգնելու Գալիցիայի իշխանին, որի հրաւերով էին եկել, դրացի ազգերի դէմ։ «Հայք այն պատե-րազմներուն հաստ թիկունք եղած են Լևոն Դանիլովիչին, զի իշխանն երկիրներով է վարձատրած նոցա ծառայութիւնները։ Հայք հաստատած են իրենց ընակութիւնը Կամենեցի մօտ, այն տեղը, որ մինչև ցայսօր Արվեանէ կը կոչուի... Այն ատեն սակաւաւոր եղած են հայք, զի նոցա երրորդ գաղթականու-թիւնն ի հայաստանէ 1331-ին բազմացուց նոցա թիւը, Կո-րեսթ իշխանի պալադատաց միշոց»³⁾։

Ունգարիայում հայերը ընակուում են դեռ X-րդ դարում, իսկ 1243-ին արդէն արտօնութիւններ են ստանում (Դ. Տ ա ն)։ Տրանսիլվանիայի հայերը 1355-ին ունէին իրենց եպիսկոպոսը։ «Հայք դէպի Մօլդաւիա և Վալախիա, ասում է Տ ա նը, դիմեցին միևնոյն ժամանակ, երբ Բողոյսկի-Կամենեց գացին, ուստի ԺԱ դարուն գաղթեցին, այն է 1046-ին, երբ Մոնոմաքս յու-նաց կայսրն հայաստան արշաւեց և 1064-ին, երբ Պարսիկք Անի մայրաքաղաքին տիրեցին։ Յետոյ գաղթականութիւններ եկան 1342-ին, երբ Պարսիկք Անի քաղաքը վերստին առին և 1418, 1475 և 1606 տարիներուն մէջ»։

Միւս կողմից հայերը XIII-րդ դարում գաղութներ են

1) Արեւելեան Հայք ի Գուգովիա. Դ. Տ ա ն է էջ. 4.

2) Տեա գլ. Ե. մը յօդուածի.

3) Հ. Բ. Վ. Բ ու շ ն ա ռ ե ա ն. Գոտմութիւն գաղթականութեան Ղրիմու-Հայոց. էջ 177.

հիմնում Վոլգայի ափերին գտնուած՝ քաղաքներում (ուրեմն Ռուսիայի արևելեան սահմաններում)՝ Հաշտարխանում (ուր առաջ էլ պէտք է հայեր բնակուած լինին¹⁾), Ախսարայում, Մեծն Բուլղարում, իսկ յետոյ և Ղազանում։ Այդ գաղթականների ստուար մասը 1330 թուին թողնում է իր նոր բնակավայրը և տեղափոխուում Ղրիմ, ուր Զենովացիների թողլտուութեամբ բնակուած են Թէոդոսիայում և այլ մի քանի քաղաքներում ու գիւղերում։ Այսպիսով ուրեմն հայերը գաղթականութիւններ են հիմնում Ռուսիայի սահմանակից երկիրներում՝ Լեհաստանում, Գալիցիայում, Մօլդովիայում, Ղրիմում, Խաղարների և Բուլղարների մայրաքաղաքներում, Ոսկէ խանութեան մէջ և այլն։ Այսպիսի կիսաշրջանով (w—s—o) հայերը բոլորում են Ռուսիան ալն միջոցին, երբ նա ամբողջապէս ընկնում է թաթարաց լծի տակ (1240—1480)։ Ռսները դադուած էին իրանց տնային զործերով, երկպառակութիւններով ու մասամբ ինքնապաշտպանութեամբ և ամենեւին հնարաւորութիւն չունէին մտածելու դրսի աշխարհի և ազգերի հետ անմիջական յարաբերութիւններ ստեղծելու մասին։ Միևնոյն ժամանակ թաթարները վերացնում են նաև Բուլղարների և Խաղարների առևտրական միջնորդութիւնը։

Բ.

Գաղթական հայերը չէին կարող չօգտուել այս բարեյաջող հանգամանքներից, մանաւանդ որ նրանք միջազգային յարաբերութիւններ պահպանելու համար մի քանի առաւելութիւններ օժնէին համեմատած ռսների և թաթարների հետ։

Նախ հայերը աւելի քաղաքակիրթուած էին և առևտրի մէջ աւելի փորձառու, նրանք անմիջական յարաբերութիւնների մէջ էին Բիւզանդիոնի, Փոքր Ասիայի, Հայաստանի և Պարս-

1) Հետաքրքրական է, որ ժամանակի մասին է խօսքը հետևեալ տեղեկութիւնների մէջ՝ «Армянский Крутецъ—гора въ Симбирской губ. съ сокольею. называется такъ отъ Армянъ, взбунтовавшихся нѣкогда въ Астрахани и засѣвшихъ на сей горѣ. Бывшаго у нихъ тутъ укрѣпленія еще и понынѣ видны остатки»—յետպիկարաբարում է այդ լեռնային ամրութիւնները։ См. Географическій словарь Россіиск. Государства 1801 г.

կատանի հետ. զանազան տեղերի զաղութների միջև մշտական կապ էր պահպանում՝ հաշտարխանի հայերը կապեր ունէին Քէֆէի հայերի հետ, վերջիններս—Լէմբերդի և այլն, Այդ հայերը մի քանի լեզուով էին խօսում. միևնոյն ժամանակ նրանք հրէաների նման միջազգային ժողովուրդ էին ներկայացնում, որովհետև ոչ ռաների և ոչ թաթարների հետ քաղաքական հաշիւներ չունէին, Այդ պատճառով էլ, թէ իրանց հիւրընկալող պետութիւնների և թէ ռաների ու թաթարների համար այդ զաղթական հայերը պէտք է ցանկալի և անփոխարինելի առևտրական միջնորդներ լինէին և խկապէս էլ եղան։

Կարճ ժամանակուայ ընթացքում զաղթական հայերից ու մանք այնքան հարստանում են, որ թագաւորներին ու իշխաններին փողով օգնութեան են զայիս, XIV—XV-րդ դարու Փլօրէնցիայի բանկիրների դերն են սկսում խաղալ, Խոշոր հայ շրամատէրերը այդ միջոցին սկսում են և խոշոր առևտուր անել՝ դերեհանութեամբ և կապալառութեամբ զբաղուելով։

Մ. Բ.

(Կշարունակուի)